

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Textual Criticism of Errors in Hamza-Nama with Emphasis on Formulaic Expressions

Mokhtar Komaily

Department of Persian Language and literature, Vali- e Asr university of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran Email: m.komaily@vru.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 2025 January 30
Received in revised form 2025
February 19
Accepted 2025 March 8
Published online 2025 June 22

Keywords:
Hamzah ibn 'Abd al-Muṭṭalib,
Hamzanama,
Formulaic Phrases,
Collation,
Errors,
Textual Criticism,
Jafar Shoar.

ABSTRACT

Purpose: Ḥamzah ibn 'Abd al-Muṭṭalib, a prominent figure in early Islam, has a biography that has strayed from historical reality and taken on the characteristics of a tale and legend. Hamzanama is a popular and legendary account of Hamza's life, apparently written in the 7th century AH (13th century CE), of which only one manuscript remains. Jafar Shoar has edited Hamzanama based on this single manuscript, but the edition has errors and flaws. This article aims to identify and correct some of these errors, to provide accurate readings of illegible words in the text, and to reconstruct omitted phrases.

Method and Research: Our method for correcting these errors and reconstructing omitted phrases is based on comparing phrases repeated in identical situations within this narrative. These recurring phrases, which we call formulaic phrases, have a very high frequency in the sixty-nine stories of Hamzanama.

Findings and conclusions: The result is that misread words and omitted phrases sometimes confuse and disjoint the text, disrupting the comprehension of the narrative flow. Therefore, correcting these errors and reconstructing the omitted sentences by relying on and referring to these formulaic phrases is necessary. By applying these textual criticisms, subsequent editions of Hamzanama, one of the oldest popular accounts of Hamza's life, will be more refined.

Cite this article: Komaily, Mokhtar. (2025). Textual Criticism of Errors in Hamza-Nama with Emphasis on Formulaic Expressions. *Journal of Iranian Studies*, 24 (47), 359-378. <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24757.2693>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24757.2693>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Hamzeh ibn Abdul-Muttalib, the uncle of the Prophet of Islam, is a renowned figure in Islamic history whose life has often been portrayed in legendary and fantastical narratives, diverging from historical reality. Among the various accounts of his life, the *Hamzanama*, an anonymous work transcribed in the 7th century AH, stands out as a significant example of Persian folk literature. Jafar Shoar undertook the critical editing of this popular tale, yet his edition contains numerous errors, including omissions of words or phrases. This study aims to rectify some of these inaccuracies and recover omitted terms or expressions, based on the second printed edition of the *Hamzanama* published by Farzan Publications in 1362 SH (1983 CE).

Methodology

The methodology employed in this study is comparative analysis. As a folk narrative, the *Hamzanama* is characterized by a high frequency of repetitive, formulaic, and clichéd expressions. By comparing and aligning these formulaic phrases, certain errors in the text can be corrected. In addition to relying on formulaic expressions, the study draws on the stylistic features of the text to address indisputable errors. In some instances, analogical correction has also been applied to restore the intended meaning.

Discussion

Classical Persian texts, over time, have undergone alterations and deviations, often drifting from their original forms. Consequently, textual correction is essential to restore their authenticity. The *Hamzanama* is particularly challenging in this regard, as only a single manuscript, preserved in the Berlin State Library (Tübingen), survives. Jafar Shoar's critical edition of this text contains several errors, including inaccuracies in the recording of common and proper nouns, as well as omissions of words or phrases. For instance, in the sentence, "Amr Umayya placed a sedative in the goblet and brought it," the verb "brought" (āvard) is erroneous, as the narrative context suggests "gave" (u dād) as the correct form. Similarly, the proper noun "Amr Mu'addi" is mistakenly recorded in place of "Amr Umayya" in the context of marriage episodes involving the daughters of Gostehem and Bakhtak, necessitating correction. Another example pertains to illegible words, such as in the sentence, "Gostehem became intoxicated, his two eyes... like a lamp," where the omitted word can be restored as "torch" (mash'ale), based on its occurrence in a formulaic expression: "As soon as Amr Mu'addi drank the cup of desire, his two eyes, like torches, shone like lamps." Additionally, the phrase "four fingers" is omitted in the description on page 489: "The king, ashamed, struck the warrior with his sword; the sword... settled on the emir's shield." The unit of measurement for a sword settling on a shield in the *Hamzanama* is typically "four fingers," as evidenced on page 506: "One corner of the shield was cut, reaching Malek's shoulder, and settled four fingers deep."

Conclusion

This study demonstrates that Jafar Shoar's edition of the *Hamzanama* contains errors and omissions that occasionally render sentences meaningless. Given the *Hamzanama*'s status as one of the oldest and most celebrated folk tales in Persian literature, it is imperative to provide a text as free as possible from errors and deficiencies for enthusiasts and scholars of folk literature. This article examines 28 instances where words were incorrectly recorded or omitted. However, the errors and shortcomings in the text exceed this number. By applying

these textual criticisms, subsequent editions of *Hamzanama*, one of the oldest popular accounts of Hamza's life, will be more refined.

It is hoped that future editions of the *Hamzanama* will address all or most of these inaccuracies, enhancing the accessibility and reliability of this significant work.

تصحیح اغلاط حمزه‌نامه با تکیه بر عبارات قالبی

مختار کمیلی

نویسنده مسئول، دانشیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ولی عصر رفسنجان، رفسنجان، ایران، رایانامه m.komaily@vru.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: یکی از شخصیت‌های معروف صدر اسلام حمزه‌بن عبدالمطلب است که زندگی‌نامه او از ساحت واقعیت دور افتاده و رنگ قصه و افسانه به خود گرفته است. حمزه‌نامه یکی از روایات عامه و افسانه‌گون از زندگی حمزه است که ظاهراً در سده هفتم کتابت شده و از آن، تنها یک دست‌نویس باقی‌مانده است. جعفر شعار براساس همین تک نسخه، حمزه‌نامه را تصحیح نموده است که عاری از لغزش نیست. هدف نگارنده در این مقاله نشان دادن و اصلاح پاره‌ای از این لغزش‌ها و خواندن واژگان ناخوانای متن و یا بازیافت عبارات محذوف کتاب است.
کلیدواژه‌ها: حمزه بن عبدالمطلب، حمزه‌نامه، عبارات قالبی، مقابله، اغلاط، تصحیح، جعفرشعار.	روش/ رویکرد: روش ما در اصلاح این لغزش‌ها و بازیافت عبارات محذوف، مبتنی بر مقابله عباراتی است که در موقعیت‌های یک‌سان در این قصه تکرار شده است. این عبارات مکرر که به آن‌ها عبارات قالبی اطلاق می‌شود، در داستان‌های شصت‌ونه‌گانه حمزه‌نامه بسامد بسیار دارد.
	یافته‌ها/ نتایج: نتیجه این که واژگان مغلو و عبارات سقط شده گاه متن را آشفته و پریشان و درک روند قصه را مختل می‌کند و به همین سبب، اصلاح لغزش‌ها و بازسازی جملات محذوف با تکیه و استناد به عبارات قالبی بایسته است. با اعمال این اصلاحات چاپ‌های بعدی حمزه‌نامه که از کهن‌روایات عامیانه زندگی حمزه است، منقح‌تر خواهد شد.

استناد: کمیلی، مختار (۱۴۰۴). تصحیح اغلاط حمزه‌نامه با تکیه بر عبارات قالبی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۴ (۴۷)، ۳۷۸-۳۵۹.

<http://doi.org/10.22103/jis.2025.24757.2693>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

یکی از شخصیت‌های پرآوازه اسلام حمزه بن عبدالمطلب است که زندگی او شکل افسانه گرفته و از ساحت تاریخ و واقعیت دور افتاده است. این سرگذشت افسانه‌ای در گستره جهان اسلام و در گذر زمان، روایت‌های گوناگون و عنوان‌های مختلف گرفته است. محبوب می‌نویسد: «به جرأت می‌توان گفت که در میان داستان‌های عامیانه، هیچ یک شهرت و محبوبیت قصه حمزه را در میان مسلمانان سراسر گیتی نیافته است ... قهرمان آن حمزه، عم رسول اکرم، از شخصیت‌هایی است که مورد احترام شیعه و سنی است و داستان نیز همه جنبه حماسی و پهلوانی دارد.» (محبوب، ۱۳۸۶: ۸۴۷).

یکی از روایت‌های قصه حمزه عنوان «حمزه‌نامه» دارد. محمود امیدسالار در *دانشنامه‌های جهان اسلام و فرهنگ مردم ایران*، در مدخل «حمزه‌نامه» به این روایت و نیز به روایات دیگر قصه حمزه که عنوان‌های دیگر دارند و به زبان‌های فارسی و غیر فارسی نوشته شده‌اند، پرداخته است که برای آشنایی با سیر قصه حمزه‌نویسی می‌توان به آن‌ها رجوع نمود (ر.ک: امیدسالار، ۱۳۸۹: صص ۱۸۸-۱۸۶؛ ۱۳۹۴: صص ۵۸۱-۵۸۵).

نویسنده «حمزه‌نامه» تا امروز ناشناس مانده است و تاریخ تألیف کتاب نیز دقیقاً مشخص نیست، اما چنان‌که محبوب می‌نویسد، *حمزه‌نامه* از آثار سده هفتم است: «[این قصه] ظاهراً در حدود قرن هفتم در ماوراءالنهر کتابت شده است.» (محبوب، ۱۳۸۶: ۸۴۸). ذکاوتی قراگزلو معتقد است که: «داستان حمزه [...] یک تحریر فصیح و قدیمی‌تر قبل از هفتم هجری- کتابت در قرن هفتم- نیز دارد که به کوشش دکتر جعفر شعار چاپ شده است.» (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۸۷: ۴۰۶). به گمان نگارنده، *حمزه‌نامه* متعلق به پیش از سده هفتم نیست؛ زیرا مصرع‌های از سعدی و دو بیت از عطار در آن نقل شده است؛ مصرع سعدی چنین است: «بختک در دل اندیشید» که میدان فراخ است گویی بزن» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲، ۳۴۳) که در باب نهم بوستان آمده است:

فراخ دلت هست و نیروی تن چو میدان فراخ است گویی بزن

(سعدی، ۱۳۸۱: ۱۸۴)

ابیات عطار این‌گونه است:

روز دیگر کین جهان پرغرور یافت از سرچشمه خورشید نور
تُرک روز آخر که با زرین کمر هندوی شب را به تیغ افکند سر

(حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۱۷۱)

این ابیات در منطق‌الطیر به صورت زیر تصحیح شده است:

تُرک روز آخر چو با زرین سپر هندو شب را به تیغ افکند سر
روز دیگر کاین جهان پرغرور شد چو بحر از چشمه خور غرق نور

(عطار، ۱۳۸۳: ۲۹۰)

از حمزه‌نامه تنها یک دست‌نویس باقی مانده است که «در کتابخانه دولتی برلین (توبینگن) تحت شماره ۴۱۸۱ نگاه‌داری می‌شود». (محبوب، ۱۳۸۶: ۸۴۸). شعار براساس همین تک نسخه، حمزه‌نامه را نخستین‌بار در سال ۱۳۴۷ تصحیح و آن را در دو جلد چاپ نمود. وی سپس در سال ۱۳۶۲، به چاپ دوم این اثر در یک جلد اهتمام ورزید. نگارنده در این مقاله، به بازخوانی حمزه‌نامه می‌پردازد و سهوها و لغزش‌هایی که در ضبط بعضی از واژگان اتفاق افتاده یا افتادگی و سقط بعضی عبارات را نشان می‌دهد و صورت مرجح یا استحسانی واژه‌های نادرست و عبارات سقط شده را پیشنهاد می‌کند. ضرورت بازبینی حمزه‌نامه به این جهت است که این روایت، نسبت به روایات دیگر قدمت بیشتری دارد و از آثار ارجمند سده هفتم است؛ نیز پس از تصحیح و نشر حمزه‌نامه، بعضی روایات‌های دیگر نیز تصحیح و چاپ شده است که «رموز حمزه» در شمار آن‌هاست و برای بررسی و تطبیق این روایات، به متنی منقح‌تر از حمزه‌نامه نیاز است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پس از انتشار جلد نخست حمزه‌نامه در سال ۱۳۴۷ علی رواقی نقدی بر آن نوشت که در مجله سخن (سال ۱۸، ش ۴) چاپ شده است. پس از وی، مهدی قریب جلد دوم کتاب را به نقد کشید. مصحح حمزه‌نامه این نقدها را در بخش‌هایی با عنوان‌های «دفاع از قصه حمزه» و «تصحیحات و یادداشت‌ها» در چاپ دوم حمزه‌نامه آورده است. (ر.ک حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۹۶) ما در این مقاله، مواردی را به بحث می‌گذاریم که در این نقدها به آن‌ها اشاره نشده است.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

یکی از ویژگی‌های قصه‌های عامه فارسی اشتغال آن‌ها بر عبارات قالبی و کلیشه‌ای است. این عبارات قالبی می‌توانند در حکم منابع فرعی در تصحیح قصه‌هایی قرار گیرند که تنها یک نسخه بدخط و مغلوپ از آن‌ها به یادگار مانده است. نگارنده در این مقاله با استفاده از این روش، یعنی مقابله عبارات قالبی که در مواضع مختلف تکرار شده است، صورت درست بعضی اغلاط و یا واژه‌ها و عبارات محذوف را بازمی‌یابد.

۱-۴. یافته‌ها و نتایج پژوهش

از بازخوانی حمزه‌نامه و مقابله عبارات قالبی، این نتیجه حاصل می‌شود که شمار لغزش‌های حمزه‌نامه، مصحح شعار، که البته اکثراً ناشی از نسخه خطی است و یا عباراتی که از قلم کاتب یا مصحح سقط شده و در درک روند قصه اختلال ایجاد می‌کند، قابل اعتناست و اصلاح آن‌ها ضروری است. این لغزش‌ها یا مرتبط با ضبط اسم‌های عام است یا مربوط به ضبط اسامی خاص. ما در اینجا، این لغزش‌ها و کاستی‌ها را به بحث می‌گذاریم.

۲. بحث و بررسی

یکی از عناصری که در تصحیح متن نقش فرعی یا کمکی دارد، سبک و عبارات قالبی متن است. در مورد سبک حمزه‌نامه به جز مطالب مختصری که مصحح حمزه‌نامه در مقدمه کتاب آورده است، ظاهراً مقاله‌ای نوشته نشده است. چون در مقاله حاضر افزون بر عبارات قالبی که خود می‌تواند ویژگی سبکی محسوب شود، به پاره‌ای از خصوصیات زبانی حمزه‌نامه اشاره رفته است، در اینجا به طور کوتاه و خلاصه، پاره‌ای از ویژگی‌های زبانی این

کتاب بیان می‌شود. این ویژگی‌ها نه در مقدمه حمزه‌نامه آمده است و نه در مقاله «سبک نثر در افسانه‌های عامیانه مکتوب» (ر.ک: ذوالفقاری و باقری: ۱۳۹۷، صص ۸۷-۱۱۲).

۲-۱. سبک حمزه‌نامه

به طور کلی سبک حمزه‌نامه همان سبک قصه‌های عامیانه فارسی است. ذوالفقاری و باقری براساس مطالعه و بررسی بیست افسانه منثور مکتوب عامیانه که یکی از آن‌ها همین حمزه‌نامه است، سبک این دست از افسانه‌ها را بررسی نموده‌اند. (ر.ک: همان). ما در اینجا، سبک حمزه‌نامه را به طور کامل و مستوفای بررسی نمی‌کنیم، بلکه تنها پاره‌ای از ویژگی‌های زبانی حمزه‌نامه را که در مقاله یادشده نیامده و در تصحیح متن حمزه‌نامه کمابیش کارساز است، مورد توجه قرار می‌دهیم.

۲-۱-۱. ساخت «با ... بهم»

یکی از ساخت‌های پر بسامد «حمزه‌نامه» ساخت «با ... بهم» است که به سبب کاربرد فراوان آن، خصیصه سبکی کتاب است. جملات زیر نمونه‌هایی از این کاربرد است:

من با سعد بهم ملاقات حمزه خواهم کرد. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۴۶)

و با یاران بهم نزدیک تخت جمشید رسید. (همان، ۵۳۸)

رسم شهر ما این چنین است اگر زن بمیرد با مرد بهم دفن کنند و اگر مرد بمیرد با زن بهم دفن کنند. (همان، ۲۸۶)

نیز ر.ک: ۲۳۹، ۱۸۶، ۲۳۱، ۲۸۰، ۳۷۴، ۶۲ و ...

۲-۱-۲. ساخت «ضمیر + مصدر + ی + نه‌ام»

یکی دیگر از ساختارهای پر بسامد حمزه‌نامه ساخت بالاست؛ برای نمونه:

من مسلمان شدنی نه‌ام (همان، ۱۳۹)

اقلیمون گفت: من هرگز گفتنی نه‌ام (۲۱۱)

نیز ر.ک: ۲۸۶، ۳۵۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۴۳۷، ۴۳۸، ۵۱۱، ۸۵ و ...

۲-۱-۳. واژگان خاص

در حمزه‌نامه، بعضی واژه‌ها در معانی‌ای خاص به کار می‌روند؛ مانند «برابر ستدن» به معنی «همراه بردن» مثلاً در این جمله: امیر گفت: تنها رفتن مصلحت نیست، چند پهلوانی برابر بستان، برو. (همان: ۴۸۱) و یا شستن که تلفظی از نشستن است. مصدر شستن در دیگر متون فارسی نیز آمده است که در لغت‌نامه دهخدا، به بعضی از آن‌ها استشهاد شده است. (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل شستن). در زبان فارسی فرارودی نیز مشتقات این مصدر بدین شکل تا امروز کاربرد بسیار دارد. (ر.ک: رواقی، ۱۳۸۳: ۲۴۱)

شاید بتوان با استشهاد به کاربرد این واژه در فرارود، این نظریه را ارائه کرد که حمزه‌نامه در این منطقه روایت یا کتابت شده است. به جز شواهد لغت‌نامه دهخدا و زبان فارسی فرارودی، این مصدر در خواب‌نامه منسوب به شاه نعمت‌الله ولی کرمانی نیز به کار رفته است:

اگر تو پادشه در خواب بینی ازو خشنود گردی شاد شینی

کسی کو اسپ را در خواب بیند که کره اسپ را بر پشت شیند

(شاه نعمت‌الله ولی، نسخه خطی)

در عبارات زیر، از حمزه‌نامه مشتقات مصدر «شستن» را ملاحظه می‌فرمایید. «گفت: ای دراز بی‌ساز! تو را چه قدرت باشد که بالای من شینی؟ لندهور گفت: محلی که مرا امیر تعیین کرده است و همه وقت شسته‌ام، آنجا می‌شینم؟» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۰۸) نیز ر.ک ۸۶، ۴۹۱، ۴۶۳، ۵۷، ۷۸، ۸۰، ۸۶.

۴-۱-۲. تکرار عبارات یا گزاره‌های قالبی

یکی از ویژگی‌های زبان عامه گفتارهای قالبی آن است. مواد قالبی زبان عامه گونه‌های متعدد دارد. ذوالفقاری این گونه‌ها را به طور مبسوط معرفی و بررسی نموده است (ر.ک ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۶۹-۹۸) در قصه‌های عامیانه فارسی نیز که تحت تأثیر زبان عامه‌اند، عبارات و گفتارهای قالبی بسامد بسیار دارد که ویژگی سبکی آن‌ها محسوب می‌شود. مارزلف در تعریف اصطلاح «گزاره قالبی» می‌نویسد: «اصطلاح «گزاره قالبی» در معنایی نسبتاً گسترده و برای اشاره به عبارات تکرارشونده‌ای به کار می‌رود که معنایی خاص را می‌رسانند و این معنا لزوماً از ظاهر و ساختار خود عبارت به دست نمی‌آید.» (مارزلف، ۱۳۸۵: ۴۴۰).

در حمزه‌نامه به مثابت قصه‌ای عامیانه، گزاره‌های قالبی را در صفحات بسیاری می‌توان دید؛ مثلاً این عبارت کلیشه‌ای: «ساقیان سیم‌ساق مروق‌های زرین گردش در گردش آوردند، مطربان خوش‌آواز چنگ و نای و دف و بربط بنواختند. بیت:

می حجاب از چشم مردان برگرفت چشم ساقی باده احمر گرفت»

۳۱ بار در قصه با تفاوت‌های اندک تکرار شده است؛ یعنی تقریباً نیمی از داستان‌های شصت‌ونه‌گانه قصه حاوی این گزاره قالبی‌اند. (ر.ک: ۸۶، ۹۷، ۱۰۵، ۱۲۲، ۱۴۰، ۱۷۰، ۱۸۱، ۱۹۱، ۴۲۹، ۴۴۰، ۵۰۴، ۵۲۹، ۵۵۱ و ...). یکی از دلایل آن، می‌تواند تکرار کنش‌ها و صحنه‌های مشابه مانند طلوع صبح، معرفی پهلوانان سپاه، نبرد پهلوانان با ابزارهای مختلف و ... در کل داستان باشد که گزاره‌های تکراری و قالبی را به روایت می‌کشاند؛ به طوری که خواننده پس از خواندن نیمی از کتاب، با دیدن صحنه‌ها و وقایع مشابه، می‌تواند عبارات و جملاتی را که راوی خواهد گفت یا خواهد نوشت، حدس بزند.

این ویژگی سبکی می‌تواند در تصحیح متن نقش مهمی ایفا کند. در مواردی که از اثری تنها یک نسخه خطی به یادگار مانده باشد و این تنها نسخه پر از سهو و لغزش باشد یا جملاتی از آن سقط شده باشد یا قابل خواندن نباشد، با مقابله و قیاس عبارات قالبی می‌توان سهوها را تصحیح و جملات سقط شده را بازسازی نمود. ما در این مقاله با استناد بدین شیوه، صورت درست بعضی از سهوهای حمزه‌نامه، مصحح مرحوم شعار، را به ترتیب شماره صفحات کتاب، (چاپ ۱۳۶۲) پیشنهاد می‌دهیم.

۲-۲. تصحیح

۲-۲-۱. را به جان/ رایگان

خواجه بزرگمهر [...] از خانه بیرون آمد و در بازار رفت و زبان برگشاد که ای خبّاز، یک من نان به من ده. خبّاز گفت: وجه ادا کن تا نان بدهم. بزرگمهر گفت: مال از من می‌طلبی! خبّاز را از این سخن دشوار نمود و گفت: یا... نادان تو نان را به جان می‌طلبی؟ خواجه گفت: تو که با انباردار یکی شده‌ای و غله‌ها می‌دزدی... (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۶).

در عبارت بالا از «را به جان» معنی درخوری برنمی‌آید و ظاهراً تصحیف «رایگان» است، خبّاز به بزرگمهر نمی‌گوید تو نان را به قیمت و در عوض جان می‌طلبی بلکه به او می‌گوید: تو نان رایگان می‌طلبی؟ در رسم الخط قدما احتمال این که کاتب «رایگان» را به صورت «را به جان» کتابت کرده باشد، احتمال بعیدی نیست. اما آنچه این تصحیف را به یقین نزدیک‌تر می‌کند، ادامه داستان است. در ادامه داستان می‌خوانیم که بزرگمهر پس از گرفتن نان از خبّاز، به سراغ بریانگر رفت و از وی یک من بریان طلبید. بریانگر هم مال طلب کرد. «با او نیز تقریر کرد (بزرگمهر) که تو مال می‌طلبی؟ مرد بریانگر گفت: تو کیستی و تو یار (چه) کسی که تو را ریگان بدهم. خواجه گفت: تو که با گلّبان (=گلّه‌بان) پادشاه یکی شده‌ای و گوسپندان می‌دزدی!... (همان).

۲-۲-۲. دین/؟ دنب

«مقبل، مردی را بدید که قبای نمدی سرخ پوشیده و کلاه نمد پنج گزی بر سر نهاده و دین (؟) روباهی در قبل آن کلاه نصب کرده که همیشه در گشت بود [...] چون مقبل حلبی و لشکر او آن‌چنان پیاده بوالعجب را بدیدند، در خنده شدند.» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۸۳)

در عبارات بالا ضبط واژه «دین» چنان‌که که مرحوم شعار نیز نشانه پرسش برابر آن گذاشته، درست نیست. جعفر محجوب در شماره ۹۲ کتاب هفته (صفحات ۶۶، ۷۷) داستان ششم حمزه‌نامه را که عبارت فوق در آن است، به طور کامل استنساخ نموده است. وی واژه «دین» را «دُم» خوانده است:

«مقبل مردی را بدید که [...] و دُم روباهی در سر کلاه نصب کرده (محجوب، ۱۳۸۶: ۸۵۰) حسینی سروری نیز این واژه را در اینجا دنب خوانده است. (ر.ک: حسینی سروری، ۱۳۹۹: ۱۲۳). این مردی که به چنین هیئتی درآمده، عمرو امیه است که در مواضع و مواقع دیگر نیز دست به چنین شیرین‌کاری‌هایی می‌زند. وی در داستان چهلّم نیز شیرین‌کاری می‌کند:

«یک عجایب دیگر ببین! مردی رسیده است سیاه‌وام [...] کلاه نمدی سرخ پنج گزی بر سر نهاده و بالای آن کلاه، دُنب روباه زده که همیشه آن دم در گشته (ظ: گشت) است و قبای نمدین سرخ در تن پوشیده...» (حمزه‌نامه، ۴۰۷). با توجه به ضبط این واژه در داستان چهلّم و نزدیکی صورت دین و دنب در رسم الخط قدما، صورت درست این واژه، «دنب» است.

۲-۲-۳. بنشانند/ بفشانند

«ترتیب جولان نمود و به سُنَب فرَس خاک بر چرخ گردون بنشانند.» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۹۱).

گرچه جمله بالا از لحاظ معنی و مفهوم ایرادی ندارد، با توجه به بسامد فراوان عبارت قالبی فوق در کتاب، ضبط «بافشانند» مرجّح می‌نماید. محجوب این واژه را به صورت «بفشانند» خوانده است. (ر.ک: محجوب: ۸۵۸). این جمله

قابلی در صفحات زیادی آمده است؛ نمونه را: ترتیب جولان نمود، به سُنْب فرس خاک بر چرخ گردون بیفشاند. (حمزه‌نامه، ۲۹۴). نیز ر.ک: ۴۲۰، ۴۷۸، ۵۰۸، ۵۳۰، ۵۶۱ و....

۲-۲-۴. عبارت مغشوش

«ولیکن امیر خود را مردانه داشت. هم در آن حالت دست بر تیغ برد، ولی چون تیغ جانانجام و خون‌آشام آسمان‌رنگ و گران از سنگ نورنمای و روح‌ربای برد و هر دو پای را از رکاب بکشید و بر حنّه زین بنشست و...» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۹۵)

عبارت بالا بس پریشان و در هم ریخته است. برای سامان دادن به آن باید به مواضع دیگر کتاب رجوع و تصحیح قیاسی نمود. در موضع دیگری از کتاب چنین آمده است:

دو پاس از روز بگذشت. از پس دست بر تیغ‌های جانانجام، خون‌آشام، آسمان‌رنگ و گران از سنگ، نورنمای و روح‌ربای بردند و بر همدیگر زدند، تیغ‌ها بر دستشان مانند ارّه گردید. (همان، ۵۰۸). در عبارت اخیر «از پس» سهو است و «از بس» درست می‌نماید.

در عبارت مغشوش مورد بحث ما (ولیکن امیر...)، به زعم نگارنده، واژگان «برد، ولی چون تیغ» زاید است. با حذف این واژگان پریشان‌ساز، جمله روان و مفهوم می‌گردد: و لیکن امیر خود را مردانه داشت. هم در آن حالت دست بر تیغ جانانجام و خون‌آشام، آسمان‌رنگ و گران از سنگ، نورنمای و روح‌ربای برد و هر دو پای را از رکاب بکشید و... ناگفته نماند در حمزه‌نامه، در مواضع دیگر نیز واژه‌هایی زایداند که مصحح در پانوشت صفحات به آن‌ها اشاره کرده است. (ر.ک: حمزه‌نامه، ۱۴۴).

۲-۲-۵. ... / مشعله

گستم مست شد، دو چشم طریق ... چراغ گردانید. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۱۲۴). در عبارت بالا به جای کلمه‌ای که در اصل نسخه ناخواناست، می‌توان واژه «مشعله» را قرار داد؛ چه این واژه در عبارت قابلی زیر نیز آمده است:

به مجرد آن‌که عمرو معدی پیاله مراد بنوشید، دو چشم چون مشعله چراغ گردانید. (همان، ۱۴۸).

واژه طریق به معنی «مانند» در جمله‌های دیگر حمزه‌نامه به کار رفته است؛ برای نمونه:

امیر هرکه را بر سر می‌زد، طریق گوی می‌پرانی. (همان، ۲۰۵).

۲-۲-۶. زبان خود‌کردار / زبان خود گرد آر

گستم گفت: پادشاه بر کرسی من چه حق دارد؟ گفت: ای گنده ...، زبان خود کردار. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۱۲۵). مصحح کتاب در پانوشت صفحه می‌نویسد که در عبارت بالا، «زبان»، «زمان» نیز خوانده می‌شود. وی در قسمت تصحیحات و یادداشت‌ها در مورد ضبط «کردار»، یادداشت دکتر چودری را می‌آورد و آن را نقد می‌کند. یادداشت و نقد مصحح چنین است:

«ای گنده ... زبان خود کردار - یعنی ای فلان فلان شده، زبان خود نگه‌دار. (خفه شو). کردار به معنی لال کن، ساکت شو، خاموش نگاه‌دار. (چ) (=چودری). گذاشتن به معنی خاموش کردن بعید به نظر می‌رسد و نویسنده [چودری] مدرک ذکر نکرده است.» (حمزه‌نامه، ۶۱۵)

به زعم نگارنده، ضبط «زبان» درست است و صورت درست «کردار»، «گرد آر» بوده است. در حمزه‌نامه عبارت قالبی «زبان گرد آوردن» به معنی «حرف نزدن، خفه شدن» در عبارات زیر نیز به کار رفته است:

«پهلوان‌زاده را طاق‌ت نماند. گفت: ای سگ مردار، هوش‌دار و زبان خود گرد آر و اگر نه سرت خواهم برید» (همان، ۲۹۸). «عمرو معدی گفت: ای کوهستانی، زبان خود گرد آر که....».

۲-۲-۷. با مهرنگار / بامیر و مهرنگار

در این بودند که قارن دیوبند کوتوال شهر بر در آمد، ایستاده شد. خبر با مهرنگار رسانیدند که کوتوال بر در ایستاده است. امیر سبک از تخت برخاست و مهرنگار را وداع کرد و از حرم بیرون آمد. (حمزه‌نامه، ۱۴۴: ۱۳۶۲). مصحح در پانویشت صفحه، ضبط نسخه اصل را چنین گزارش می‌نماید: اصل: با میر مهرنگار.

به زعم نگارنده، با توجه به سیر قصه، همین ضبط با افزودن واو عطف، مرجح است. در این قسمت از قصه، امیر (=حمزه) با همسر خود، مهرنگار، هر دو بر تخت نشسته‌اند که به آن‌ها خبر می‌رسانند که کوتوال، قارن دیوبند، بر در ایستاده است. حمزه با شنیدن این خبر، مهرنگار را وداع می‌کند و.... بنابراین، عبارت چنین بوده است: خبر به امیر و مهرنگار رسانیدند.

۲-۲-۸. آورد / او داد

«عمرو امیه چون دید که اقلیمون تنه‌است، داروی بیهوشی در قدح انداخت و به دست آورد.» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۱۸۵).

در عبارت بالا با توجه به مفهوم جمله، «به دست آورد» نادرست می‌نماید و ظاهراً صورت درست آن، «به دست او داد» است.

۲-۲-۹. خیمه / دخمه

«پس جامه‌های دایه، خود پوشید و صورت آن دایه در خود کرد و حلوا بستند و میان آن داروی بیهوشی انداخت و در خیمه آمد. مجاوران دعا کردند [...] پس عمرو، گور را باز کرد و تابوت بیرون کرد، بر سر نهاد، پیش امیر حمزه آورد. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۱۹۴). این عبارات مربوط به این قسمت از قصه است که مهرنگار را پنهان کرده‌اند و به جای او زالی را کشته و در جهان آوازه انداخته‌اند که مهرنگار مرده است تا حمزه عاشق در فراق مهرنگار تلف شود. عمرو امیه به این حيله پی می‌برد و به حمزه می‌گوید که مهرنگار زنده است؛ عمرو برای اثبات مدعی خود «از بارگاه برون آمد و راه دخمه قباد شهریار گرفت. در اثنای راه دید که دایه، آن‌که همیشه بر مهرنگار بودی، بازی و مسخرگی کردی...» (همان).

عمرو چنانکه در عبارت مورد گفتگوی ما می‌بینید، خود را به صورت دایه درمی‌آورد و وارد «دخمه» می‌شود؛ جایی که زال را دفن کرده‌اند و گور را باز می‌کند. بنابراین، صورت درست کلمه «دخمه» است چه در روزگار ساسانیان مردگان را در «دخمه» می‌گذاشته‌اند. خیمه در این عبارات هیچ نقشی ندارد. واژگان «راه دخمه قباد شهریار» مجاوران، تابوت و گور همه قرائنی برای ضبط درست واژه یعنی «دخمه» است.

۲-۲-۱۰. داند و تواند / داند

«از لشکر کفّار پهلوان یستفتانوس یل، اسب جولان‌کنان در میدان آمد و نعره زد: هر که داند و تواند منم یستفتانوس». (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۰۲). یکی از صحنه‌های مکرر قصه حمزه‌نامه و قصص عامیانه حماسی دیگر آن است که پهلوان در برابر سپاه دشمن خود را معرفی می‌کند. در عبارت بالا که یستفتانوس سوار بر اسب خود را می‌شناساند، ضبط «داند و تواند» سخت قابل تأمل است. این عبارت کلیشه‌ای به صورت دیگر از زبان پهلوانان قصه، در مقام معرفی خود، به زبان آمده است؛ از جمله:

امیرالمؤمنین حمزه [...] کلاه از سر برداشت و گفت: هر که داند و نداند، أنا حمزة عبدالمطلب (همان، ۲۹۴)
 «حمزه [...] دوال کمرش بگرفت، نعره زد [...] و گفت: دانید و ندانید که أنا الحمزة عبدالمطلب (همان، ۳۰۴)
 عبارات بالا هم معنی محصلی ندارد. ظاهراً عبارت مورد گفتگوی ما، در اصل عبارتی شبیه این بوده است: هر که داند، داند، و هر که نداند، بداند: منم یستفتانوس».

این عبارت کلیشه‌ای در متون عامیانه حماسی دیگر، بسامد فراوانی دارد که پشتیبان پیشنهاد یا استحسان ماست:
 «هر که مرا داند، داند و هر که نداند، بداند که منم رستم اردستانی» (بیغمی، ۱۳۸۱؛ ج ۱، ۸۵۶).
 «و گفت هر که داند، داند و هر که نداند، بداند که منم هاشم». (طرسوسی، ۱۳۸۰؛ ج ۴، ۱۲۳).
 هر که داند، داند و هر که نداند، بگویم تا بداند، مرا قدبدین هراتی می‌گویند. (قصه حسین کرد شبستری، ۱۳۸۵: ۶۴)

۲-۱۱. عمرو معدی / عمرو امیه

«عمرو معدی از قضا در خانه گسته‌م رفت و به مجرد رفتن نظر بر دختر گسته‌م افتاد. مبتلا شد و آن دختر را [...] در بارگاه خود آورد و می‌گفت: من تورا در نکاح خود آم. تو مرا به شوهری قبول کن. دختر می‌گفت: نه دیو هستی! من تو را چگونه قبول کنم! هرگز قبول نکنم. عمرو معدی در خانه بختک رفت، دختر او را در بارگاه خود آورد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۲۶).

با خواندن عبارات بالا خواننده گمان می‌کند که عمرو معدی، هم به خانه گسته‌م رفته و هم به خانه بختک و دختران این دو را خواسته است و این گمان درست نیست. در عبارات مورد بحث ما، پهلوانی که به خانه بختک می‌رود و دختر او را به بارگاه خود می‌آورد، عمرو امیه است. دختر بختک، عمرو امیه را به شوهری می‌پذیرد، اما دختر گسته‌م، عمرو معدی را به شوهری قبول نمی‌کند. عمرو امیه ماجرا را به حمزه می‌گوید و با وساطت حمزه دختر گسته‌م عمرو معدی را به شوهری می‌پذیرد.

عمرو امیه گفت: آن دختر [= دختر بختک] مرا طوع و رغبت به شوهری قبول کرد، ولیکن دختر گسته‌م عمرو معدی را قبول نمی‌کند. امیر حمزه گفت تا آن دختر را بیارند». (همان). حمزه، به دختر گسته‌م می‌گوید که عمرو معدی را به شوهری قبول کند، چون کفو اوست و دختر گسته‌م قبول می‌کند. «پس به طالع سعد، نکاح عمرو معدی و عمرو امیه خواندند و در جشن بنشستند». (همان، ۲۲۷). چون خبر ازدواج آن‌ها به بختک و گسته‌م می‌رسد، بین این دو چنین گفتگویی صورت می‌گیرد: «بختک بر گسته‌م گفت: ای پهلوان! دامادی عمرو معدی مبارکت باد. گسته‌م گفت: عمرو معدی لایق دامادی است و کفو ماست و لیکن تو خود را بگو که عمرو امیه دزد داماد تو شده است». (همان).

چنین سهوهایی به خاطر شباهت اسم قهرمانان در هنگام کتابت یا روایت کم نیست و مصحح حمزه‌نامه، در پاورقی صفحات، پاره‌ای از این سهوها را اصلاح کرده است، مانند: ضبط سمندون به جای سموم (نام دیو) (ر.ک: همان، ۲۷۰، پانوش شماره ۲).

۲-۲-۱۲. عبارت مغشوش

به دیدن عمرو امیه، مغلان حیران ماندند. گسته‌م گفت: ای زوبین چه می‌خندی که حمزه بودندی و یکی از این دزد نبودندی...» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۳۱) از عبارت اخیر، معنایی محصل نمی‌شود. منظور راوی این است که گسته‌م با دیدن عمرو امیه به زوبین می‌گوید: ای کاش پهلوانانی مثل حمزه در سپاه بودندی، اما کسی مانند این دزد، عمرو امیه، نبود.

معنی مستفاد ما از عبارات کلیشه‌ای زیر حاصل شده است: «هرمز خران گفت: همچنان است که خواجه می‌گوید: اگر چون حمزه هزاری می‌بودند، باک نبود؛ کاشکی که آن دزد، عمرو امیه، نبودی.» (همان، ۱۱۰). قارن گفت: کاشکی که هزار حمزه بودی و یکی آن دزد نبودی. (همان، ۲۰۱) بنابراین، با قیاس عبارات مورد بحث ما با عبارات کلیشه‌ای و قالبی دیگر، صورت پیشنهادی ما تقریباً چنین است: گسته‌م گفت: ای زوبین، چه می‌خندی کاشکی که هزار چون حمزه بودندی و یکی چون این دزد نبودی.

۲-۲-۱۳. ... + با زورق

«پس تیغ برکشید و چند چوب درختی پهن‌وار ببرید و تخت‌ها (ظ: تخته‌ها) راست کرد و زورقی شکل بساخت. میوه و آب شیرین در زورق نهاد و خود را بهم در دریا انداخت. هر طرفی که باد می‌زد، زورق می‌برد.» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۵۹). از جمله «خود را بهم در دریا انداخت» معنایی محصل نمی‌شود. پیش از این گفتیم که یکی از ساخت‌های پرسامد حمزه‌نامه، ساخت «مفعول+را+با+متمم+بهم+فعل متعدی» است. مطابق این ساخت و با توجه به مفهوم عبارت، صورت اصیل جمله چنین بوده است: و خود را با زورق بهم در دریا انداخت. این پیشنهاد را جمله بعد تأیید می‌کند: «ناگاه موج در دریا درآمد و امیر را با زورق بهم در خشکی افکند (همان)».

با توجه به این خصیصه سبکی، می‌توان به تصحیح عبارت زیر دست یازید.

عهده‌داران آتشکده بیرون شدند. پیش امیر و بهرام آمدند. گفتند تا سه روز مهمان بودید. اکنون هیزم بیارید تا طعام بیابید و اگر نه شما دانید، هر جا که خوش آید، بروید. پس امیر و بهرام پادشاه بهم در جنگل رفتند و ... (حمزه‌نامه، ۴۵۰).

خواننده قصه، با خواندن جمله اخیر می‌پندارد که بهرام، پادشاه بوده و با امیر در جنگل رفتند؛ در حالی که از قصه و سیر آن به روشنی برمی‌آید که بهرام در اینجا دزدی است که بعداً موحد و دوست حمزه می‌شود. با توجه به سبک حمزه‌نامه، صورت درست جمله چنین است: پس، امیر و بهرام با پادشاه بهم در ... همچنین با توجه به این ویژگی، می‌توان به صورت درست این عبارت نیز دست یافت: امیر دست او در هوا داشت و با تیغ بگرفت (همان، ۳۴۰). جمله کژتابی دارد و به ذهن خواننده قصه چنین متبادر می‌شود که امیر (حمزه) دست او را به وسیله تیغ در هوا

گرفته است؛ در حالی که منظور راوی این است که امیر دست و تیغ او را با هم در هوا گرفته است. بنابراین، جمله بالا به این صورت تصحیح می‌شود:

امیر دست او در هوا داشت و با تیغ بهم بگرفت.

برای تأیید این تصحیح، به عبارات قالبی زیر استناد می‌کنیم:

پهلوان [...] دست دراز کرد و قبضه ارجد با گرز بهم در هوا بگرفت. (همان، ۱۰۲).

جهان پهلوان دست او را با گرز بهم در هوا بگرفت (همان، ۱۰۳).

۲-۲-۱۴. برازن نباشد/ به از این نباشد

«امیر در دل گذرانید و باندیشید و گفت: برازن (؟) نباشد که من در گردن این دیو سوار شوم، در لشکر خود بروم.» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۷۴). مصحح با گذاشتن نشانه پرسش در برابر واژه «برازن» در درستی ضبط مرد است و این تردید البته بجاست.

در حمزه‌نامه ساخت صفت برتر به صورت «به (از) این باشد/ نباشد»، بسامد قابل اعتنایی دارد. براساس این ساخت پرسامد، می‌توان گفت «برازن» در اصل «به از این» بوده است. تأمل در عبارات زیر این پیشنهاد را تأیید می‌کند: پسران گفتند: به از این نیست که راه ترکستان بگیریم (همان، ۱۳۵). گسته‌م گفت: به از این نیست که من با علقمه خیری یار شوم (همان، ۱۳۵).

۲-۲-۱۵. روان بر/ ورنبر

پس امیر نزدیک آمد. پیاده شد. جست زد و روان بر خندق افتاد و اسب را گفت: وقتی که بطلبم، بیایی. زوبین گفت: امیر ورنبر خندق رفت و اسب را گذاشت. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۹۲). خواننده متن با خواندن «روان بر خندق افتاد»، چنین گمان می‌کند که امیر زود در خندق افتاد، و جست او موفق نبوده است، در حالی که داستان برعکس است. حمزه با یک جست به آن سوی خندق می‌پرد.

در این عبارات در ضبط «و روان بر» لغزشی رخ داده است و صورت درست، «ورنبر» است؛ چنان‌که در ادامه عبارت در جمله «امیر ورنبر خندق رفت» ملاحظه می‌فرمایید. امیر در عبارت زیر نیز با یک جست زدن، به آن سوی خندق می‌پرد: امیر قصد دروازه کرد... لگد بر دروازه زد، چنان‌که تخته ذره ذره شد. پس جست زد و روان بر خندق افتاد. (همان، ۲۹۵). نیز ر.ک: ۴۶۷، ۴۶۹.

۲-۲-۱۶. آمده/ آمدنی

عمرو معدی از بارگاه بیرون رفت، نزدیک عمرو امیه آمد. گفت: ای دزد برخیز که امیر تو را می‌طلبد. عمرو امیه گفت: من آمده نه‌ام. هر چند که عمرو معدی جهد کرد، سود نداشت. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۰۴). ساخت «ضمیر+مصدر+ی+نه‌ام» از ساخت‌های پرسامد حمزه‌نامه است. در عبارت بالا جمله «من آمده نه‌ام» مغلوط است. عمرو امیه نمی‌خواهد بگوید که من نیامده‌ام، بلکه می‌خواهد با تأکید بگوید که من نخواهم آمد و آمدنی نیستم. مطابق با سبک حمزه‌نامه صورت این جمله چنین است: من آمدنی نه‌ام.

افزون بر عبارت گفتگوی ما، این ساختار در عبارت زیر نیز مغلوط به کار رفته است:

و پریان بر پیغامبر(ص) گفتند که کشنده پدر من و امیر ما به من ده و اگر نه ما زبان کشنی نه‌ایم. (همان، ۵۸۵). مصحح در پانوشت راجع به ضبط «زبان کشنی» می‌نویسد: گویا مراد، زبان کشنده = خاموش است.». به زعم نگارنده با توجه به سبک حمزه‌نامه و مفهوم عبارت، صورت درست «ما بازگشتنی نه‌ایم» بوده است؛ یعنی ما هرگز برنمی‌گردیم. در ادامه داستان آمده که پس از گفتگوی پیامبر با پریان، آن‌ها «خوشدل شده، بازگشتند».

۲-۲-۱۷. دانش و روان / دانش‌وران

راست این است که زوبین و بهمن نبشته‌اند مگر خواجه بزرجمهر خواجه دانش و روان رخصت نمی‌داد. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۱۳).

در عبارت بالا ظاهراً خواجه دانش و روان درست نیست و با استناد به جمله زیر، ضبط «خواجه دانش‌وران» مرجح می‌نماید: «بهمن فرمود تا درون درآرند. پهلوان‌زاده درون بارگاه درآمد و گفت: السلام‌علیکم ای خواجه دانش‌وران. خواجه بزرجمهر گفت: علیکم‌السلام ای فرزند شایسته، خوش آمدی.» (همان، ۳۲۰).

۲-۲-۱۸. مغشوش و آشفته بودن عبارت

«عمر بن حمزه گفت: من دانم و بهمن داند. لندهور گفت: که در حواله من هرمز نوشیروان است، او را من دانم [...] عمرو امیه گفت: من دانم و بختک داند.» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۶۲).

بند بالا، مربوط به این قسمت از قصه است که حمزه به یاران خود می‌گوید در مصاف، هر کس در پی یکی از بزرگان سپاه دشمن برود و او را به قتل آورد. فرزند حمزه (عمر بن حمزه) می‌گوید: من با بهمن مقابله می‌کنم. لندهور می‌گوید: زوبین به عهده من، عمرو بن معدی می‌گوید، هرمز نوشیروان به عهده من، عمرو بن امیه نیز بختک را انتخاب می‌کند.

در بند مورد بحث ما، پس از لندهور گفت، یک جمله از قلم کاتب یا هنگام چاپ افتاده است؛ چه لندهور مسئول کشتن زوبین است نه هرمز نوشیروان. هرمز در حواله عمرو معدی کرب است. برای تأیید این پیشنهاد بقیه داستان را می‌خوانیم:

«پهلوان‌زاده بر بهمن رسید. ... لندهور دنباله زوبین شد، پیل راند، اسب او را با زوبین پیچید، پرتاب کرد و عمرو معدی بر هرمز نوشیروان رسید... و عمرو امیه، بختک را گرفت...» بنابراین، عبارتی که پس از «لندهور گفت» سقط شده، تقریباً چنین بوده است: لندهور گفت که در حواله من زوبین شد و عمرو معدی گفت که در حواله من هرمز نوشیروان است....

۲-۲-۱۹. باد / بانگ

عمرو امیه باد بر قدم زد، روان شد. در ریگستان درآمد و ... (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۷۴). عبارت «باد بر قدم زد» در حمزه‌نامه دوبار آمده که ظاهراً صورت درست آن «بانگ بر قدم زد» است. صورت درست، در عبارات زیر آمده است:

عمرو امیه بانگ بر قدم زد و چون باد ببرید. (همان، ۵۵۰). چون عمرو امیه جمله کیفیت را معلوم کرد، بانگ بر قدم زد (همان، ۹۴). عبارت قالبی «گل‌بانگ / بانگ بر قدم زد» به معنی «به تعجیل رفتن، به شتاب رفتن»، در متون عامیانه

فارسی، بسامد فراوان دارد که می‌تواند پیشنهاد ما را تأیید کند. نمونه را: بانگ بر قدم زد و از سپاه ایران به در رفت (بیغمی، ۱۳۸۱: ج ۱، ص ۵۳۱). این بگفت و بانگ بر قدم زد و برفت (همان، ج ۱، ۵۳۶). گلبانگ بر قدم زد، خود را به قاضی و مختار رسانیدند. (طرطوسی، ۱۳۸۰: ۲۵۴/۱). نیز رک: طرسوسی: ۵۰۱/۱، ۵۵۰/۱، ۴۰۷/۲، ۱۱/۲

۲-۲-۲۰. سینه پهلوان / سیه شیر، پهلوان

پس هر دو، امیر را به هزار دشواری از آب بیرون آوردند و اشقر در زمین بنشست، سینه پهلوان را بالای اشقر بیست و در خانه آورد و در جامه خواب غلطانید. مادرش گفت: ای پسر، این چه آورده‌ای؟ گفت: ای مادر، این مرد از بزرگان است و... (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۵۹).

در عبارت بالا منظور از هر دو، اشقر (اسب حمزه) و سیه شیر (نام آسیابان) است. این دو، حمزه (امیر) را از آب بیرون می‌آورند. اشقر در زمین می‌نشیند و سیه شیر، امیر یا پهلوان (حمزه) را از آب بیرون می‌آورد و بر پشت اشقر می‌بندد و به خانه می‌آورد و در بستر می‌خواباند. سیه شیر در جواب مادرش که می‌پرسد این کیست؟ می‌گوید: این مرد (حمزه) از بزرگان است. با توجه به گفتگوها و فاعل افعال «آوردن، غلطاندن و گفتن» ظاهراً ضبط «سینه پهلوان» مرجوح می‌نماید و ضبط درست، سیه شیراست. به سخنی دیگر، می‌توان گفت «سینه» مصحّف «سیه شیر» است.

۲-۲-۲۱. بهمن پستی / پهن پستی

این سیه شیر پیشتر شد تا از حال آب تفحص کند. دید مردی سرخ‌روی و سرخ‌موی، بهمن (?) پستی دراز نکشتی؟ و احمری و اصفری با زخم در آب افتاده است (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۵۹). مصحّح در برابر واژگان «بهمن» و «دراز نکشتی»، نشانه پرسش نهاده است. پس از چاپ حمزه‌نامه، مهدی قریب این کتاب را نقد می‌کند و ضبط درست «دراز نکشتی» را «دراز انگشتی» می‌داند که مصحّح آن را می‌پذیرد. (رک: حمزه‌نامه: ۶۰۳ و ۶۲۲). با توجه به این‌که بهمن پستی، صفتی غریب می‌نماید و بهمن نامی در این داستان نیست که پشت او مورد توجه باشد، ظاهراً ضبط درست این واژه، «پهن پستی» است. با این پیشنهاد، بین پهن و دراز، آرایه تضاد برقرار می‌شود و جمله، مفهوم می‌گردد.

۲-۲-۲۲. ... / صُحَف

پس پهلوان سر سمندون را برید و در کمند در فتراک بیست و درون حصار درآمد و تفحص سعد بن عمر کرد... ابراهیم خلیل‌الله بخواند و بر رویش دمید. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۷۰). در حمزه‌نامه، بیش از هر پیامبری، نام حضرت ابراهیم آمده و اصلاً حمزه در نبرد با مشرکان، آن‌ها را به دین مهتر ابراهیم می‌خواند. با وجود این، نام کتاب ابراهیم، صُحَف ابراهیم، تنها دو بار در کل کتاب آمده است که یک بار آن در همین عبارت مورد بحث ماست که ظاهراً در نسخه اصل، ناخوانا بوده و مصحّح به جای آن نقطه گذاشته است. جمله دیگری که نام کتاب ابراهیم در آن آمده، عبارت زیر است:

قیماز طعام بخورد. پس شربت طلبید. امیر حمزه در شربت، صُحَف مهتر ابراهیم بخواند و قدری خود خورد. (همان، ۴۲۸).

۲-۲-۲۳. نخواهم / نخوانم

تو گفתי هر آن کس که در رنج تاب دعایی کند من کنم مستجاب
چو عاجزرها نده دانم تو را بدین عاجزی چون نخواهم تو را!

(حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۸۶)

مصحّح در مورد واژه رباعی که قبل از نقل ابیات در نسخه آمده، در پانوشت صفحه می‌نویسد: «چنین است در اصل، و پیداست که مثنوی است.» در این باره باید گفت غالباً نویسنده حمزه‌نامه، رباعی را هنگامی به کار می‌برد که چهار مصراع (دو بیت) از شاعری نقل می‌کند و به معنی اصطلاحی آن توجهی ندارد. (نیز ر.ک: ۱۷۶، ۱۷۱، ۱۴۲).
در ابیات بالا که از شرف‌نامه نظامی است، ضبط نخواهم، بیت را بدون قافیه ساخته است و صورت درست آن، نخواهم است. (ر.ک: نظامی گنجه‌ای، ۱۳۸۸، ۱۰).

۲-۲-۲۴. آشتگی عبارت

«پس دست بر کمربندها بردند، هر دو کمر افگندند و اسبان را رکاب کردند. طراق برآمد و هر دو کمند بشکست» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۸۰). یکی از مراحل مبارزه پهلوانان در حمزه‌نامه، کمند افکندن پهلوانان بر یکدیگر و حرکت دادن اسبان و شکستن و پاره شدن کمندهاست که بسامد فراوانی دارد.

در عبارت مورد بحث ما در ضبط «پس دست بر کمربندها بردند» سهوی رخ داده است، چه در ادامه جمله آمده که «هر دو کمند بشکست». برای تصحیح این عبارت، به عبارات قالبی متوسّل می‌شویم.
پس دست بر کمندها بردند. در گلوی یکدیگر انداختند. هر دو، پیل و اسب برکردند. طراق برآمد. هر دو کمند بشکست (همان، ۱۷۹).

«پس دست بر کمندها بردند و بر هم دیگر انداختند و اسبان را برکردند. طراق برآمد. هر دو کمند بشکست.» (همان، ۴۸۹-۴۹۰) نیز (ر.ک: ۲۱۳، ۲۳۵، ۳۲۳). بنابراین عبارت مورد گفتگوی ما، تقریباً این گونه بوده است:
پس دست بر کمندها بردند. بر هم دیگر انداختند و اسبان را رکاب کردند و...

۲-۲-۲۵. ... / چهار انگشت

مالک خجل شد و بدان غصّه تیغ دیگر بر پهلوان زد؛ تیغ مالک ... بر سپر امیر بنشست. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۸۹).
ظاهراً به جای نقطه‌چین، واژه «چهار انگشت» می‌نشیند. واحد نشستن تیغ بر سپر، انگشت است که بیشتر در حمزه‌نامه چهار انگشت است.

یک گوشه سپر بریده شد، بر کتف مالک رسید و چهار انگشت بنشست (همان، ۵۰۶).

۲-۲-۲۶. همجوار/همچو او

پادشاه آن شهر را هروم بردعی می‌خوانند. پهلوانی است که در روی زمین همجوار کم باشد. (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۹۳). عبارت «همجوار کم باشد» معنایی ندارد و با توجه به متن، ظاهراً صورت درست آن، «همچو او کم باشد» است.

۲-۲-۲۷. در هم ریختگی واژه‌های جمله

«به مجرد امیر حمزه و یاران آب در چشم زدن همه کور گشتند» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۱۳). جمله بالا، مطابق دستور زبان فارسی نیست؛ چه در زبان فارسی، واژه «به مجرد» یا به مصدر اضافه می‌شود یا به جمله‌ای که می‌تواند مؤول به مصدر شود؛ برای هر دو کاربرد نمونه‌هایی در حمزه‌نامه هست: به مجرد سوار شدن، پشت اسب بشکست (همان، ۷۷) به مجرد شستن، اسب پیدا شد. (۷۹). به مجرد آن‌که نظر جوان بر روی او افتاد، (۹۱) نیز ر.ک: ۷۸، ۹۱ و... بنابراین، ظاهراً در جمله مورد بحث، نظم واژه‌ها به هم ریخته است و صورت اصیل جمله چنین بوده است:

به مجرد آب در چشم زدن، امیر حمزه و یاران همه کور گشتند. یا به این گونه:

به مجرد آن‌که امیر حمزه و یاران، آب در چشم زدن (=زدند)، همه کور گشتند.

۲-۲-۲. حذف یک جمله

گاولنگی گفت: یا امیر از اینجا مقام اردوان پیل‌دندان و مرزبان پیل‌دندان است [...] امیر بعد چند روز در شهر پیل‌دندان رسید و مرزبان را خبر شد. هر دو برادران با سپاه بیرون آمدند و نعره هم‌چو پیل زدند. امیر نیز حمله آورد، تا زخم دندان به امیر کند. پهلوان تیغ در گردنش چنان زد که با سر در خاک افتاد. پس، مرزبان پیل‌دندان درآمد. خواست تا به زخم دندان امیر را نکبت رساند. امیر او را به زخم شمشیر بر برادرش فرستاد. (همان، ۱۳۶۲: ۵۶۶).

در بند بالا، پس از «امیر نیز حمله آورد»، یک جمله سقط شده است. از روی مفهوم و سیر داستان می‌توان گفت که جمله محذوف چنین بوده است: «تا اردوان پیل‌دندان خواست». اکنون با نشان دادن این جمله محذوف، متن را بازسازی می‌کنیم: امیر نیز حمله آورد، تا اردوان پیل‌دندان خواست زخم دندان به امیر کند، پهلوان (=امیر) تیغ در گردنش چنان زد که با سر در خاک افتاد.

۳. نتیجه‌گیری

حمزه‌نامه، یکی از روایات متعدد زندگی حمزه است که جعفر شعار، نخستین بار، آن را در سال ۱۳۴۷، در دو جلد تصحیح و منتشر نمود و سپس در سال ۱۳۶۲ آن را در یک جلد، بازچاپ نمود. در این تنها تصحیح حمزه‌نامه، لغزش‌هایی هست که پاره‌ای از آن‌ها در مقالات علی رواقی و مهدی قریب در همان اوان چاپ نخست کتاب بررسی شدند. به جز آن لغزش‌ها در متن حمزه‌نامه، لغزش‌هایی دیده می‌شود یا جملاتی حذف شده که مٌخل درک مفهوم عبارات و روند قصه است. چون حمزه‌نامه یکی از کهن‌روایات زندگی حمزه است و فواید زبانی، اجتماعی و مردم شناختی فراوان دارد، پیشنهاد نگارنده این است که اگر کسی درصدد تصحیح و چاپ دیگری از این قصه باشد، لازم است زحمت استخراج کامل عبارات قالبی را بر خود هموار سازد و با مقابله این عبارات، لغزش‌های آن را تا حد ممکن بزداید. با اصلاح این لغزش‌ها، روایت حمزه‌نامه روان‌تر و شیرین‌تر خواهد شد.

منابع

- امیدسالار، محمود. (۱۳۸۹). «حمزه‌نامه». مندرج در دانشنامه جهان اسلام: جلد ۱۴. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی
- امیدسالار، محمود. (۱۳۹۴). «حمزه‌نامه»، مندرج در دانشنامه فرهنگ مردم ایران. ج ۳، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- بیغمی، محمد. (۱۳۸۱). داراب‌نامه، تصحیح ذبیح‌الله صفا، تهران: علمی و فرهنگی.

- حسینی سروری، نجمه. (۱۳۹۹). «زوال شخصیت عیار در داستان حسین کرد شبستری». متن پژوهی/ادبی. س ۲۴. ش ۸۵. صص ۱۱۳-۱۳۷.
- حمزه‌نامه. (۱۳۶۲). تصحیح دکتر جعفر شعار. تهران: کتاب فرزانه.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- ذکاتوتی قراگزلو، علی رضا. (۱۳۸۷). رموز حمزه یا امیر حمزه صاحب قران، آینه میراث، س ۶، ش ۲، صص ۴۰۴-۴۱۰.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی ساخت‌های قالبی در زبان عامه». جستارهای زبانی. د ۶، ش ۴. صص ۹۸-۶۹.
- ذوالفقاری، حسن و باقری، بهادر. (۱۳۹۷). «سبک نثر در افسانه‌های عامیانه مکتوب»، نثر پژوهی/ادب فارسی، سال ۲۱، ش ۴۳، ۸۷-۱۱۲.
- رواقی، علی. (۱۳۸۳). زبان فارسی فرارودی (تاجیکی)، تهران: هرمس.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۱). بوستان، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
- شاه نعمت الله (بی‌تا) خواب‌نامه منسوب به شاه نعمت الله، مندرج در مجموعه شماره ۴۲۶۲ (برگ‌های ۶۲۵ پ-۶۳۴) محفوظ در کتابخانه ملی ملک.
- طرسوسی، ابوطاهر. (۱۳۸۰). ابومسلم‌نامه، به کوشش حسین اسماعیلی، تهران: انتشارات معین، قطره، انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- طرسوسی، ابوطاهر. (۱۳۹۵). حماسه قران حبشی، تصحیح میلاد جعفرپور، تهران: علمی و فرهنگی.
- عطّار، فریدالدین محمد. (۱۳۸۳). منطق‌الطیر، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- قصه حسین کرد شبستری. (۱۳۸۵). به کوشش ایرج افشار، مهران افشاری، تهران: چشمه.
- مارزلف، اولریش. (۱۳۸۵). «گنجینه‌ای از گزاره‌های قالبی در داستان عامیانه حسین کرد» مندرج در قصه حسین کرد شبستری. صص ۴۵۹-۴۳۹ (← قصه حسین کرد شبستری)
- محبوب، محمدجعفر. (۱۳۸۶). ادبیات عامیانه ایران (مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و آداب و رسوم مردم ایران)، به کوشش دکتر حسن ذوالفقاری، تهران: چشمه.
- نظامی گنج‌ای، الیاس. (۱۳۸۸). شرف‌نامه، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش دکتر سعید حمیدیان، تهران: قطره.

References

- Attar, F. (1383 [2004]). *Manteq al-Tayr [The Conference of the Birds]*. (M. R. Shafi'i Kadkani, Intro., Ed., & Comm.). Tehran, Iran: Sokhan Publications. [in Persian]
- Beyghami, M. (2002). *Darab-Nama*. Z. Safa (Intro., Ed., & Comm.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Loghat Nama [Dehkhoda Persian Dictionary]*. Tehran: Tehran University Press. [in Persian]
- Hamza-Nama*. (1983). J. Shoar (Ed.). Tehran: Ketab-e Farzan Publications. [in Persian]
- Hoseini Sarvari, N. (2020). T The Decline in the Character of Ayyār in the Story of Hossein Kurd-e Shabestari. *Journal of Matn-Pazhuhi-ye Adabi*, 24(85), 113-137. [in Persian]
- Mahjub, M. J. (2007). *Iranian Folklore (Collection of Articles on Iranian Legends, Customs, and Traditions)*. H. Zolfaghari (Ed.). Tehran, Iran: Cheshmeh. [in Persian]
- Marzolph, U. (2006). A Treasure Trove of Formulaic Expressions in the Folk Tale of Hossein Kurd. In *Qesse-ye Hosein Kord-e Shabestari* (pp. 439-459). Tehran: Cheshmeh Publications. [in Persian]
- Nezami Ganjavi, E. (2009). *Sharaf-Nama*. H. Vahid Dastgerdi (Ed., & S. Hamidian, Comm.). Tehran: Qatreh Publications. [in Persian]

- Omidshar, M. (2010). Hamze-Nama. In *Daneshname-ye Jahan-e Eslam*, Vol. 14 [Encyclopedia of the World of Islam: Volume 14]. [in Persian]
- Omidshar, M. (2015). Hamze-Name. In *Daneshname-ye Farhang-e Mardom-e Iran* [Encyclopedia of Iranian Folklore]. [in Persian]
- Qesse-ye Hosein Kord-e Shabestari [The Story of Hossein Kurd Shabestari]. (2006). I. Afshar & M. Afshari (Eds.). Tehran: Cheshmeh Publications. [in Persian]
- Ravaqi, A. (1383 [2004]). *Zaban-e Farsi-ye Fararudi (Tajiki) [Transoxiana Persian (Tajiki) Language]*. Tehran: Hermes Publications. [in Persian]
- Sa'di, M. M. (2002). Bustan. G. H. Yusefi (Ed. & Comm.). Tehran: Kharazmi.
- Shah Ne'matollah. W. (n.d.). Khabname-ye Mansub be Shah Ne'matollah [Dream Book Attributed to Shah Ne'matollah]. In *Collection No. 4262 (Folios 625p-634), National Library of Malek*. [in Persian]
- Tarsoosi, A. T. (2001). *Abu Moslem-Nama*. H. Esmaili (Ed.). Tehran: Mo'in, Qatreh, Anjoman-e Iran Shenasi-ye Faranse Publications.b[in Persian]
- Tarsoosi, A. T. (2016). *Hamase-ye Qeran-e Habashi [The Epic of Qeran-e Habashi]*. M. Jafarpur (Ed., Intro., & Comm.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
- Zokavati Qaragozlu, A. (2008). The Secrets of Hamza or Amir Hamza Sahebqeran. *Journal of Ayene-ye Miras*, 6(2) . [in Persian]
- Zolfaghari, H. (2015). Typology of Molded Structures in colloquial Language. *Journal of Language Related Research*, 6(4), 69-98. [in Persian]
- Zolfaghari, H., & Bagheri, B. (2018). Persian prose in Folk Written Fiction. *Journal of Prose Studies in Persian Literature (JPSPL)*, 21(43), 87-112. [in Persian]